

24. Каплан А. Б. Французская школа «Анналов» об истории культуры / А. Б. Каплан // Идеи в культурологии XX века: Сб. обзоров. – М.: Инион, 2000. – С. 51–73.

25. Febvre L. *Frontier: The Word and the Concept*. In Burke, P. (ed.) // *A New Kind of History from the Writings of Lucien Febvre*. – London: Routledge; Kegan Paul, 1973. – P. 208–218.

26. Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход / А. Рибер // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. / Под. ред. И. В. Герасимова, С. В. Глебова, А. П. Каплуновского и др. – Казань: «Центр исследований национализма и империи», 2004. – С. 199–222.

27. Whittaker C. R., *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994.

28. Burguiere A., Revel J. *L'espace francais*. – Paris: Éditions du Seuil, 1989.

29. Лаптева М. П. Рубеж как фактор исторического познания / Лаптева М. П. // Американские исследования в Сибири: Материалы всероссийской научной конференции «Американский и сибирский фронт». – Вып. 5. – Томск, 2001. – С. 11–13.

30. Камінська Н. В. Забезпечення безпеки державних кордонів: міжнародні та національні аспекти / Н. В. Камінська, Ю. І. Азаров // Журнал східноєвропейського права. – 2015. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2015/02/kaminska_azarov_12.pdf

* Камінська Наталія Василівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних та загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх справ України.

* Клочков Богдан Ігорович – здобувач Національної академії внутрішніх справ України.

УДК 342.565.2/736..343.1(477)

Марія Маркуш *

ЗАСАДИ ІНСТИТУТУ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ В КОНТЕКСТІ ГАРАНТІЙ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті в контексті сучасної конституційної доктрини досліджені актуальні проблеми впровадження інституту конституційної скарги в Україні. Запропоновані концептуальні підходи та механізми реалізації права громадян на подачу індивідуальної конституційної скарги як способу їх захисту в кримінальному процесі.

Ключові слова: конституційна доктрина, конституційні цінності, конституційні гарантії та презумпції як категорії кримінального процесу, конституційне правосуддя, інститут конституційної скарги.

Маркуш М. А. Основы института конституционной жалобы в контексте гарантий защиты прав человека в криминальном процессе.

В статье в контексте современной конституционной доктрины исследованы актуальные проблемы внедрения института конституционной жалобы в Украине. Предложены концептуальные подходы и механизмы реализации права граждан на подачу индивидуальной конституционной жалобы как способа их защиты в уголовном процессе.

Ключевые слова: конституционная доктрина, конституционные ценности, конституционные гарантии и презумпции как категории уголовного процесса, конституционное правосудие, институт конституционной жалобы.

Markush M. A. Fundamentals of the constitutional complaint institute in the context of guarantees for human rights protections in the criminal process.

In the article in the context of contemporary constitutional doctrine topical issues of implementation of the constitutional complaint institution in Ukraine was researched. The conceptual

approaches and mechanisms for implementing of the citizens right to submit the individual constitutional complaint as a way of protection in criminal proceedings were proposed.

Keywords: constitutional doctrine, constitutional values, the constitutional guarantees and the presumption as a category of criminal procedure, constitutional justice, the institute of the constitutional complaint.

Конституція України є фундаментальним актом установчої влади народу, в якому втілені цінності та ідеали світового конституціоналізму, значимі для суспільства, особи та держави. Такий статус впливає зі специфіки цього акта: як феномена, в якому встановлені межі втручання держави в приватне й асоційоване життя громадян; як інструменту забезпечення балансу інтересів різних соціальних груп і прошарків населення, консенсусу між особою і державою; як основи стабільного демократичного конституційного статусу людини і громадянина, що гарантує і забезпечує простір для реалізації свободи та активності індивіда в усіх сферах суспільного життя [1]; як основного політико-правового документа, положення якого містять особливо вагомі цінності, що мають загальнообов'язкове значення для суспільства та функціонування всієї правової системи держави [2, с. 353; 1].

Проблема конституційних цінностей досліджувалася в різних аспектах: у загальнотеоретичному (з позицій конституційної філософії) – виявлення суті, змісту і системи конституційних цінностей та характеру їх впливу на конституційний світогляд; у прагматично-прикладному – як елемент аксіології та конституційної праксеології у зв'язку з необхідністю вироблення інструментарію імплементації конституційних цінностей у правотворчу, правозастосовну та інші форми практичної діяльності із вирішення завдань державного і суспільного розвитку.

Конституційні цінності – категорія універсальна і багатовимірна, вони можуть розцінюватися одночасно як гносеологічний, аксіологічний, предметно-онтологічний еквіваленти філософії сучасного конституціоналізму [3, с. 16].

Конституційні цінності – не тільки загальнотеоретична, доктринально-гносеологічна категорія філософії, а й категорія чинного права, що впливає з їх нормативно-правових характеристик, які визначаються конституційно-правовими властивостями Основного Закону України і ґрунтуються на його правовій природі. Це нормативні величини найбільш високого, абстрактного рівня, до яких відносять загальні принципи права, конституційні принципи, декларації, конституційні презумпції, статусно-категорійні характеристики суб'єктів конституційного права і конституційних явищ, за допомогою яких відбуваються своєрідне прирощення і актуалізація нормативного змісту відповідних норм, інститутів, галузевих принципів, а також встановлення їх збалансованої взаємодії [3, с. 17].

Як категорія конституційно-правова, конституційні цінності – це еталон, якісна характеристика виявлення і оцінки правової моделі організації суспільних відносин, явищ, за допомогою якого визначаються тенденції розвитку конституційних відносин, обґрунтовуються конституційні стратегії вдосконалення законодавчої бази. Вони посилюють легітимність конституції, гарантують захист прав і сковують обов'язками всіх суб'єктів права, включно із державою, її інститутами і посадовими особами в цілому.

1. Конституційні права і свободи, презумпції та гарантії як цінності

Україна як правова держава – суверенна, політико-територіальна організація публічної влади, яка базується на загальних засадах поваги до особи і її гідності, недоторканності її прав і свобод, верховенства права, дотримання закону (статті 1, 3, 6, 8, Розділ II Конституції України).

Загальними засадами Основного Закону України встановлено, що людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні, як демократичній правовій державі, найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави; органи виконавчої, судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України; органи державної влади, їх посадові

особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (статті 1, 3, частина друга статті 6, частина друга статті 19).

У положеннях Розділу II Конституції України закріплено низку прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та гарантій їх забезпечення та захисту, які можна віднести і до кримінально-процесуальних відносин, зокрема: усі люди є вільні і рівні у своїх правах, права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними; конституційні права і свободи людини і громадянина не є вичерпними; гарантування конституційних прав і свобод та неможливість їх скасування; недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів; рівність конституційних прав і свобод та рівність громадян перед законом; заборона привілеїв чи обмежень за певними ознаками; гарантії права знати свої права і обов'язки; невід'ємне право на життя, захист якого є обов'язком держави; право на повагу до гідності, заборона катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; право на свободу та особисту недоторканність, за яким ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, що встановлені законом, а у разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом; негайне звільнення затриманої особи, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою; невідкладне повідомлення кожному заарештованому чи затриманому про мотиви арешту чи затримання, обов'язок роз'яснити права і надати можливість захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника; право затриманого у будь-який час оскаржити своє затримання; про арешт або затримання має бути негайно повідомлено родичів затриманого чи заарештованого; гарантії недоторканності житла: недопущення проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше, як за вмотивованим рішенням суду; гарантії таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; заборона втручання в особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України; право на судовий захист та на захист своїх прав і свобод від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами; право на правову допомогу, яка у випадках, передбачених законом, надається безоплатно та на вільний вибір захисника; особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду; ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину; обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях; усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь; особа не несе відповідальності за відмову давати покази або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом; засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду, обов'язок кожного додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших тощо (статті 21, 22, частина перша статті 24, частина перша статті 27, частини перша, друга статті 28, стаття 29, частини перша, друга статті 30, стаття 31, частина перша статті 32, частина перша статті 57, частина перша статті 59, стаття 58, частини перша – третя статті 62, статті 63, 64, частина перша статті 68 Конституції України).

Основним Законом України визначено й інші гарантії прав і свобод людини і громадянина. Зокрема, Конституційним Судом України окремі з них були виведені з аналізу положень Конституції України, а саме: непорушність прав і свобод людини у поєднанні зі справедливістю, співмірністю і пропорційністю; верховенство права та верховенство закону (при наданні пріоритету принципу верховенства права як принципу більш високого рівня); народний суверенітет і поділ влади; принцип справедливості і безстороннього розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами; принцип

розподілу конституційного контролю між судами загальної юрисдикції і Конституційним Судом України; принцип довіри громадян до держави і принцип заборони або зниження досягнутого рівня змісту і обсягу гарантій, зокрема незалежності суддів [4].

Конституційно-правові засади, принципи, гарантії, презумпції, права та свободи як фундаментальні чинники, належать до конституційних цінностей і є цілісною системою встановлених Конституцією України гарантій, засобів, можливостей, умов, способів захисту прав і свобод людини.

Конституційні права і свободи людини і громадянина являють собою цінність, яка полягає у їх значимості для функціонування та розвитку суспільства, наявності гарантій для їх фактичної реалізації у всіх сферах суспільного життя, де виявляється той або інший аспект значущості; у створенні можливостей певної поведінки особи в різних сферах суспільних відносин, тоді як відповідні можливості особи юридично закріплені у вигляді тих або інших конституційних прав і свобод людини і громадянина [4].

Права-гарантії, визначені Конституцією України, є такими конституційними цінностями, які мають особливе призначення як невід'ємні елементи конституційно-правового статусу людини в Україні, як вид та міра можливої поведінки особи та універсальні засоби забезпечення реалізації та захисту основних прав індивіда. Особистісна цінність конституційних прав і свобод людини і громадянина визначається такими властивостями правової матерії, за якими вони можуть бути використані в усіх сферах суспільного життя [5], зокрема у сфері кримінально-процесуальних відносин.

Конституцією України задекларовано модель побудови такої держави, діяльність якої підпорядкована праву, а головним призначенням є максимально повне забезпечення юридичними засобами охорони і захисту прав людини і громадянина за рахунок зв'язаності держави правом [6, с. 36]. Конституція України не залишає публічній владі всіх рівнів в особі її представників можливості діяти інакше, ніж це визначено змістом і змістом безпосередньо діючих прав і свобод людини і громадянина [7, с. 11].

Досліджені конституційні засади, принципи, гарантії і презумпції у механізмі правовідносин індивіда і суспільства, індивіда і держави розглядаються нами як елементи системи стримувань і противаг. У цьому механізмі закладено концепцію рівноваги можливостей суб'єктів, які вступають у правовідносини, яку називають законом рівноваги можливостей взаємодіючих сторін [8, с. 68]. Тому взаємодія держави і особистості повинна ґрунтуватися на конституційній концепції самообмеження держави та її органів у сфері прав і свобод людини, в основі якої має бути такий механізм системи стримувань і противаг, який би забезпечував рівновагу їх можливостей.

Наведені конституційні приписи є визначальним критерієм оптимальної побудови конкретних кримінально-процесуальних інститутів та мають регулюючий вплив на кримінально-процесуальну сферу, яка через конституційну модель зробила захисну функцію прав і свобод людини пріоритетною над каральною. Проголосивши у статті 2 чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) захист прав і свобод особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень завданням кримінального судочинства, держава визнала, що ефективність і справедливність судочинства залежать не від репресивних можливостей каральної системи, а від поєднання публічних і приватних начал у кримінальному процесі.

Механізми захисту прав і свобод людини у сфері кримінально-процесуальних відносин повинні ґрунтуватися на конкретних конституційно-правових засадах, гарантіях та презумпціях і забезпечуватися конституційним правом особи на судовий захист, яке має універсальний характер і гарантується інституціоналізацією судочинства. Саме характер відносин між державою і людиною є ключовим питанням доктрини правової держави, яка передбачає досягнення юридичної рівності між громадянином і державою засобами права як інституту та прав індивіда стосовно вибору поведінки.

2. Баланс конституційних цінностей

Така категорія, як конституційні цінності, повинна мати відповідне місце в системі засобів і механізмів конституційно-правового впорядкування суспільного життя.

Регулювання суспільних відносин у сфері кримінального судочинства має здійснюватися із дотриманням належного балансу між конституційно захищеними цінностями та суспільними і державними інтересами. Ідея балансу конституційних цінностей як методологічний прийом у доктрині кримінального процесу вимагає вираженого ставлення до конституційних цінностей, які вступають у протиріччя (конфлікт) у межах кримінально-процесуального спору і визначені відповідно до їх ваги співвідношення, яким і обумовлюється зміст правового регулювання сфери кримінально-процесуальних відносин. При цьому кожна із конституційних цінностей, між якими виникла колізія, повинна бути збережена в межах існуючого кримінально-процесуального протиріччя. Принцип рівноваги конституційних цінностей в кримінальному процесі жодним чином не припускає заперечення однієї із них тому, що в основі пошуку такого балансу має бути принцип справедливості. Обмеження одних прав на користь інших, перевага одних конституційно значимих цінностей над іншими у кримінальному процесі повинні ґрунтуватися на таких критеріях:

- а) відповідність вимогам справедливості, тобто вони повинні бути адекватними, пропорційними, співмірними;
- б) обмеження конституційних прав не можуть мати зворотної сили;
- в) конституційні цінності не повинні зачіпати сутність самого права;
- г) баланс конституційних цінностей у кримінальному процесі в жодному випадку не може зводитися до простого надання переваги однієї цінності над іншою (на користь іншої), інакше є підстави говорити про заперечення однієї із них.

М. М. Алексєєв сформулював такі принципи реалізації конституційних цінностей в ієрархії справедливості [9, с. 124], які повинні знайти своє місце і в доктрині кримінального процесу, а саме: кожна із реалізованих цінностей повинна знаходитися в ціннісному відношенні до будь-якої іншої із реалізованих цінностей; кожна із цінностей повинна мати рівне право на гідне існування і розвиток у межах загальної системи цінностей; при порушенні нормальних відносин з будь-якою іншою цінністю кожна із них отримує право на встановлення рівноваги; відносини реалізованих цінностей визначаються мірою властивої кожній із них гідності. Самі по собі конституційні цінності не конфліктують – можливі лише протиріччя або зіткнення конкуруючих цінностей, які виникають *ad hoc* у межах конкретних правовідносин [10, с. 8].

Пошук справедливого балансу між конституційними цінностями є невід'ємною складовою кримінально-процесуальної діяльності, яка має узгоджуватися із правозахисними стандартами, визначеними Конституцією України, КПК України та іншими законами України, міжнародними правовими договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод [11; 12, с. 3–12]. Вказаними правовими актами визначені гарантії, презумпції, права і обов'язки учасників процесу, регламентовані процесуальні дії чи бездіяльність і встановлені механізми прийняття рішень у кримінальній справі, які мають виноситися за такої процедури, яка надає сторонам однакові процесуальні шанси, рівну і чесну можливість брати участь у процесі, викладати своє бачення речей та свою точку зору з метою формально сумірної можливості впливу, за якої принцип чесного шансу для всіх учасників «вимагає «рівної зброї» для всіх, хто протистоїть у кримінальному процесі і постає у формі *«audiatur et altera pars»* [13, с. 206, 239] – необхідності вислухати й іншу сторону, щоб кожен міг переконатися, що процес проведено неупереджено, чесно, з рівноцінними можливостями.

3. Інститут конституційної скарги у механізмі захисту прав людини.

Українська наука нерідко ігнорує те, що у класичній доктрині природного права категорія «права людини» лежить у площині взаємодії особи та держави [14, р. 14–16; 15, с. 55–57], а доктрина позитивних зобов'язань держави в галузі прав людини є невід'ємною частиною сучасної теорії прав людини, яка дає можливість переосмислити модель взаємодії людини і держави, віднайти системні зв'язки між правами особи та обсягом і характером обов'язків держави щодо їх реалізації, установити межу відповідальності держави за їхнє порушення [16, с. 426–436].

Отже, недостатньо самого факту існування юридичних засобів закріплення прав людини, необхідно, щоб вони реально діяли, на що і спрямована доктрина позитивних

зобов'язань держави, яка означає обов'язок держави не тільки мати законодавство, яке найповніше забезпечує дотримання конституційних прав і свобод, а й вживати всіх необхідних заходів для того, щоб воно розвивалося і реально діяло, тому гарантії захисту прав індивіда повинні бути забезпечені і *de jure*, а і *de facto*.

Позитивні зобов'язання держави не можна тлумачити як такі, що визначають певні засоби чи конкретні дії держави, єдиним критерієм для визначення того, чи дотримується держава таких зобов'язань, є ефективність її дій у конкретній ситуації [17]. Серед позитивних зобов'язань держави вирізняють процедурні зобов'язання держави [14, р. 16–17; 17], які гарантують проведення ефективного, оперативного та невідкладного розслідування порушень прав і свобод людини незалежними компетентними органами і особами і вимагають від держави належної організації національних юридичних процедур для кращого захисту таких прав і свобод, забезпечення достатніх юридичних засобів реагування на випадки їх порушення. Держава зобов'язана бути зацікавленою у винесенні судами рішень, зокрема у сфері конституційного та кримінального судочинства, які були б спрямовані на захист прав і свобод людини, її честі і гідності, узгоджувалися б із принципами істини і справедливості та у суспільній свідомості сприймалися як такі.

Конституційно-правові засади, принципи, презумпції, гарантії у сфері кримінально-процесуальних відносин є цілісною системою встановлених Конституцією України, визначених кримінально-процесуальними законами України умов, засобів, способів виконання завдань кримінального процесу, захисту прав та законних інтересів суб'єктів кримінального провадження [18], які в цілому хоча й реалізуються [19, с. 32; 20] громадянами України засобами кримінально-процесуального правосуддя, однак не забезпечені законодавчо реальними можливостями їх здійснення засобами конституційного судочинства.

За своїми ознаками конституційне правосуддя є особливим видом судової діяльності, який здійснюється органом конституційної юрисдикції на основі конституційно-правових засад функціонування держави і права. Конституційний Суд України, який відіграє виняткову роль у судових механізмах захисту прав і свобод людини, має дещо обмежений компетенційний потенціал, що зумовлено особливостями його конституційно-правового статусу, зокрема закріпленими у положеннях Конституції України предметними повноваженнями та колом суб'єктів права на конституційне подання, звернення (статті 111, 150, 151, 159), в яких фізична особа (громадянин) безпосередньо не визначена суб'єктом права на звернення.

Зазначене суперечить вимогам Конституції України, положення якої зобов'язують державу бути відповідальною перед людиною за свою діяльність, встановлюють межі повноважень і пріоритети в діяльності [21, с. 104; 22], закріплюють право кожного на захист своїх прав і свобод, у тому числі судом, поширюють юрисдикцію судів на всі правовідносини, що виникають у державі; визначають Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції та суди загальної юрисдикції як інститути, що здійснюють судочинство (частина перша статті 55, частини перша, друга, третя статті 124, стаття 147).

Конституція України та законодавство України передбачають можливості опосередкованого доступу громадян до конституційного правосуддя [23, с. 78]. Зокрема у Законі України «Про Конституційний Суд України» громадянина визначено суб'єктом права на конституційне звернення щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України (пункт 4 статті 13, стаття 43). Такого інституту як конституційна скарга, що існує в багатьох демократичних державах як дієвий засіб захисту порушених конституційних прав громадян в Україні не має. Не можна погодитися з тим, що відсутність конституційної скарги в Україні компенсується правом на конституційне звернення фізичних і юридичних осіб до Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Конституції і законів України, хоча окремі вчені розглядають інститут конституційного звернення як обмежений вид індивідуальної конституційної скарги [24, с. 36], а Венеціанська Комісія вважає, що конституційне звернення в Україні за своєю суттю виконує функцію нормативної конституційної скарги [25].

На відміну від України, у країнах з традиційною системою конституційного контролю право на звернення до органу конституційної юрисдикції належить кожному суб'єкту, який має право на звернення до суду. Досвід демократичних країн дає змогу переконатися, що конституційні права і свободи забезпечуються реальними юридичними гарантіями, які відповідають приписам правової держави за умови наявності законодавчо закріпленої можливості звернутися за їх захистом не тільки до суду загальної юрисдикції, а й скористатися спеціальною процедурою захисту в органі конституційного контролю. Звернення з конституційною скаргою є дієвим інструментом і однією з основних гарантій забезпечення конституційно-правового статусу особи, важливим засобом практичного розвитку конституційної демократії. Зважаючи на феномен Конституції України, змістовне визначення місця, ролі і повноважень Конституційного Суду України, який здійснює конституційну юрисдикцію й забезпечує гарантії взаємовідносин суспільства, держави і особи є підстави вважати визначальним критерієм актив, дій чи бездіяльності їх конституційність, відхилення від якої зумовлює їх юридичну нікчемність [26, с. 56].

Конституційна скарга як специфічний інструмент захисту конституційних прав і свобод надає громадянину можливості вступати у правовий спір із законодавцем, державою та її органами в як стороні спору та бути активним і дієвим суб'єктом процесу управління державою і суспільством. Конституційна скарга захищає як індивіда, так і його суб'єктивні права і свободи в усіх сферах суспільного життя, отже сприяє реалізації засадничого принципу правової держави, який полягає у зв'язаності всіх гілок влади Конституцією і законами, що гарантують права людини.

Завдання щодо забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина, як найвищої конституційної цінності, засобами конституційної юрисдикції поряд із завданням гарантування верховенства Основного Закону України на всій території України має стати однією із основних функцій Конституційного Суду України. За умови обмеженого індивідуального доступу громадян до конституційного правосуддя, Конституційний Суд України як інститут в механізмі захисту прав людини для індивіда стає не ефективним інструментом, доступним здебільшого для політиків у вирішенні ними політичних проблем.

У механізмі захисту прав людини засобами конституційної юрисдикції запровадження інституту індивідуальної конституційної скарги є логічним кроком на шляху доступу індивіда до конституційного правосуддя в Україні. У національному судочинстві конституційна скарга має стати надзвичайно «потужним інститутом конституційної діагностики національної правової системи» [24, с. 43]; зможе істотно поглибити процес конституціоналізації суспільних відносин; формуватиме у індивіда впевненість у тому, що він живе в демократичній правовій державі; буде дієвим засобом ініціювання громадянами вирішення важливих конституційних проблем; сприятиме захисту прав людини за допомогою конституційного судочинства; виступатиме ефективним чинником зміцнення демократії й громадянського суспільства; служитиме розвитку конституційної доктрини.

При обранні моделі індивідуального доступу громадянина до конституційного правосуддя в Україні через інститут конституційної скарги слід звернути увагу на класичну форму конституційної скарги в Німеччині, де кожна людина, яка вважає свої конституційні права ущемленими, може безпосередньо звернутися до Конституційного Суду з метою здійснення ним конституційного контролю правозастосовного акта (в окремих випадках – нормативного акта). Заслугує на увагу приклад Боснії та Герцеговини, у законодавстві якої закріплено право громадян на звернення до Конституційного Суду з приводу будь-яких рішень, винесених будь-якою судовою інстанцією, якщо суб'єкт звернення зможе довести, що були порушені положення конституції держави. Статтею 131 Конституції Албанії встановлено право Конституційного Суду вирішувати питання остаточного рішення за скаргами приватних осіб про порушення їх конституційних прав на ведення належного за законом судового процесу, після вичерпання всіх юридичних засобів захисту цих прав. У Конституції Вірменії передбачено право кожної особи звернутися до Конституційного Суду у конкретній справі, якщо щодо неї є остаточне рішення суду та вичерпано всі засоби судового захисту (пункт 6 статті 101). Таке право для громадян передбачено Конституцією Російської Федерації.

Конституційна скарга має бути допустимою стосовно не лише законів, а й інших правових актів, перевірка конституційності яких віднесена до повноважень Конституційного Суду України. Україна, переслідуючи мету тісної інтеграції нашої країни у міжнародну правову систему, повинна запровадити модель конституційної скарги у повному обсязі, що надасть фізичним особам право безпосередньо звертатися до Конституційного Суду України і у випадках, коли діяння (дії чи бездіяльність) органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, їх нормативні чи правозастосовні акти реально загрожують конституційним правам і свободам людини або призвели до їх порушення.

Сучасні моделі предметної компетенції Конституційного Суду України та конституційного розмежування повноважень між гілками влади в Україні унеможливають заповнення ним прогалин правового регулювання тлумаченням Конституції та законів України чи надання оцінки конституційності цих прогалин, хоча вони можуть істотно порушувати права і свободи особи, викривляти їх сутність і зміст, що потребує реагування з боку органу конституційного контролю. Зокрема, це стосується забезпечення гарантій незалежності суддів Конституційного Суду України при їх звільненні.

Конституцією України кожному гарантується право оскарження в суді не лише конституційності актів, рішень та дій, а й бездіяльності публічно-владних суб'єктів, якими порушуються або можуть бути порушені конституційні права людини і громадянина, тому видається доцільним надання кожному індивіду права їх оскарження у Конституційному Суді України.

В аспекті досліджуваної проблеми особливий інтерес становить процедура *habes corpus*, характерна для американської судової системи та судових систем низки країн Латинської Америки. Постанова *habes corpus* є судовим приписом, який має обов'язкову силу і містить наказ (вимогу) доставити затриманого до суду разом із доказами законності затримання. Відповідно до процедури *habes corpus* затриманий може звернутися до суду зі скаргою на окремі положення кримінального закону, які, на його думку, порушують його конституційні права та є неконституційними і з клопотанням про звільнення.

Наказ *habes corpus* видається виключно за поданням вмотивованого клопотання, після вивчення якого суд оголошує висновок про правомірність або неправомірність обмеження. Найголовнішою частиною наказу *habes corpus* є вимога доставити затриманого до суду та надати суду письмове пояснення із зазначенням часу та підстав затримання. Доставка затриманого до суду є недостатньою без надання письмового пояснення відповідальною особою, відсутність якого тягне за собою судову відповідальність за невиконання розпорядження суду, так само надання пояснення є недостатнім без обов'язкового доставлення до суду затриманого (ув'язненого). Як виключення з правил допускаються дві підстави не доставлення ув'язненого до суду: 1) відсутність факту ув'язнення, однак відповідальна особа зобов'язана у поясненні надати щодо цього достовірні дані, ухилення від надання яких має наслідком видання судом наказу про арешт такої особи і порушення проти неї судового переслідування; 2) якщо затриманий (ув'язнений) не може бути доставлений до суду з причини хвороби (такий його стан повинен бути засвідчений лікарями письмово медичним засобом захисту прав і свободи людини і громадянина висновком або медичною довідкою).

Конституційне судочинство в Україні має свої сутнісні, організаційні, юрисдикційні та процесуальні особливості, водночас у процесі запровадження конституційної скарги воно повинно відповідати загальним засадам судочинства, визначеним Конституцією України, забезпечувати універсальні принципи та вимоги судового захисту прав людини: верховенство права; доступність; забезпечення права на захист; змагальність сторін та свободу у наданні ними суду своїх доказів і у доведеності перед судом їх переконливості; відкритість та гласність процесу розгляду конституційної скарги; рівність сторін конституційного судочинства перед законом і судом; конституційність, неупередженість правосуддя; обов'язковість рішень суду.

У законі, який визначатиме процедуру розгляду індивідуальної конституційної скарги судом, мають бути визначені механізми реалізації принципу змагальності та рівності

сторін – учасників конституційного провадження, що вимагатиме закріплення їхнього процесуального статусу у конституційному судочинстві, розширення можливостей, деталізації прав і обов'язків. Слід передбачити права сторін заявляти відводи, знайомитися з матеріалами справи, подавати клопотання щодо проведення експертиз, залучати спеціалістів та ознайомлюватися з їх висновками, викладати свої позиції у справі усно та письмово, давати запитання учасникам процесу тощо. У законі має бути встановлено вичерпний перелік процесуальних порушень, визначено юридичне значення порушень процедур розгляду справи та передбачено юридично значимі наслідки, що можуть призвести до перегляду прийнятого судом рішення. Критерієм допустимості конституційної скарги має стати принцип субсидіарності.

Висновки. В аспекті досліджуваної проблеми держава у сфері кримінально-процесуальних відносин має право обмежувати права громадян тією мірою, яка необхідна для захисту основ конституційного ладу, життя і здоров'я, прав і законних інтересів інших громадян, забезпечення оборони і безпеки держави, нагальної необхідності запобігти злочинів чи його припинити, виключно у випадках, на підставах та порядку, встановлених конституційним законом, спеціально на те уповноваженими органами, які не наділені дискреційними повноваженнями. Кримінально-процесуальна діяльність як інституційна форма влади, здійснюється у визначених Конституцією та законами України межах від імені держави і є різновидом державної діяльності. Суб'єкти кримінально-правових відносин є повноправними у реалізації своїх прав, гарантій і презумпції. Держава в особі її посадових осіб відповідальна за свої акти, дії (бездіяльність) перед особою.

Конституційний Суд України захищає конституційні цінності, у тому числі права і свободи громадян, гарантії їх реалізації, виявляє їх за межами Основного Закону та впроваджує в усі сфери суспільних відносин [27, с. 5], формує правові позиції у своїх рішеннях, які є обов'язковими до виконання для всіх на всій території України, у тому числі судів загальної юрисдикції.

Конституційна скарга в Україні як новітній конституційно-правовий інститут захисту прав людини засобами конституційного судочинства вимагає доктринального опрацювання її природи, соціальної сутності, процесуальних механізмів застосування, що зумовлює потребу в активізації наукових досліджень проблем удосконалення конституційної юрисдикції.

Список використаних джерел:

1. Тодика Ю. Конституція України як соціальна цінність / Ю. Тодика // Вісник Академії правових наук. – 2000. – № 4 (23). – С. 46–53.
2. Тацій В. Я. Конституційне право. Критерії, ступінь обґрунтованості. Вибрані статті, виступи, інтерв'ю / В. Я. Тацій ; упоряд. : О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, В. І. Борисов; відп. за вип. О. В. Петришин. – Х. : Право, 2010. – 936 с.
3. Бондарь Н. С. Современный русский конституционализм : философское осмысление в свете конституционного правосудия / Н. С. Бондарь // Право. – 2012. – № 4. – С. 16.
4. Мацькевич М. М. Культурні права та свободи людини і громадянина в Україні: ціннісно-правовий аспект / М. Мацькевич // Право України. – 2011. – № 9. – С. 208–213.
5. Пате́й-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : навч. посіб. – К. : КУП НАНУ, 2010. – 396 с.; Орзих М. Ф. Личность и право. – М. : Юрид. лит., 1975. – 112 с.; Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб / П. М. Рабінович. – Вид. 10-те. – Львів : Край. – 224 с.
6. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редколегії) та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2003. – Т. 5: П. – С. 36.
7. Крусс В. И. Российская конституционная аксиология: актуальность и перспективы / В. И. Крусс // Конституционное и муниципальное право. – 2007. – № 2. – М. : Юрист, 2007. – 48 с.
8. Мизулина Е. Б. Уголовный процесс: концепция самоограничения государства / Е. Б. Мизулина. – Тарту : Тартуский ун-т, 1991. – 148 с.
9. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – СП. : Юридический ин-т, 1998. – 256 с.

10. Пресняков М. В. Справедливість в системі конституційно-правових цінностей / М. В. Пресняков // Конституційне і муніципальне право. – 2009. – № 16. – М. : Юрист, 2009. – С. 8.

11. Відомості Верховної Ради України. – № 15. – 1994.– Ст. 88; № 46. – 1994.– Ст. 417; 1996.– Ст. 141; № 30. – № 40. – 1997. – Ст. 263; № 34. – 2001. – Ст. 187; № 44. – 2001. – Ст. 234; № 46. – 2002.– Ст. 34.

12. Рабінович П. М. Феномен права в інтерпретації Страсбурзького суду (до 50-річчя Європейського суду з прав людини) / П. М. Рабінович; заг. ред.: В. Белєвцева, О. Битяк // Вісник Академії правових наук. Збірник наукових праць. – Харків : Академія правових наук, 2009. – № 2. – 300 с.

13. Циппеліус Р. Філософія права: Підручник / Р. Циппеліус; переклад з нім. 4-го вид. за ред. проф. Є. М. Причепія. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.

14. Akandji-Kombe J.-F. Positive obligations under the European Convention on Human Rights. A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights / J.-F. Akandji-Kombe. – Council of Europe : Human rights handbooks, 2007. – 68 p.

15. Дюги Л. Конституційне право. Общая теория государства / Л. Дюги. – Репринтное воспроизведение издания 1908 г. – Одеса : Юридическая литература, 2005. – 1000 с.

16. Христова Г. О. Впровадження доктрини позитивних зобов'язань держави щодо прав людини в національний правопорядок // Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. д. ю. н., проф., академіка С. В. Ківалова; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса : Фенікс, 2012. – 520 с.

17. Шевчук С. В. Концепція позитивних обов'язків держави у практиці Європейського суду з прав людини / С. В. Шевчук // Право України. – 2010. – № 2. – С. 55–64.

18. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI // Офіційний вісник України. – № 37. – 2012. – 1370 (зі змінами).

19. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України: Підручник / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.

20. Никоненко М. Я. Поняття, види і зміст кримінально-процесуальних гарантій / М. Я. Никоненко // Науковий вісник НАВСУ. – К. , 2001. – № 1. – С.59–68.

21. Офіційний вісник України. – 2001. – № 28. – Ст. 1267. – С. 104.

22. Шумило М. Є. Про принцип відповідальності держави перед особою у кримінальному судочинстві / М. Є. Шумило // Часопис Національного університету «Острозька академія». – 2010. – № 2.– С. 1–7.

23. Ткачук П. М. Питання доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні / П. М. Ткачук // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 4–5. – С. 78.

24. Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні: монографія / О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, С. Г. Серьогіна, І. І. Бодрова. – К. : Атіка-Н, 2010. – 108 с.

25. Par 78 of Draft Study on Individual Access to Constitutional Justice on the basis of comments by Mr.G.Harutyunyan, Ms. A. Nussberger, Mr. P. Paczolay. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.Venice.coe.int/webforms/documents/CDL-JU\(2010\)018rev-e.aspx#P165_13720/](http://www.Venice.coe.int/webforms/documents/CDL-JU(2010)018rev-e.aspx#P165_13720/)

26. Селіванов А. О. Конституційні проблеми в сучасній теорії права. Доктрина стабільності та охорони Конституції України в контексті її модернізації та ефективного конституційного правосуддя / А. О. Селіванов. – К. : Логос, 2012. – 152 с.

27. Селіванов А. О. Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктах у сфері публічної влади: монографія / А. О. Селіванов. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – С. 5.

* *Маркуш Марія Андріївна – кандидат юридичних наук, докторант Інституту законодавства Верховної Ради України, народний депутат України IV скликання.*